

מרדכי וינשטוק
mw@bakehila.com

החזן

בין ונציה לירושלים

או ביקור במפעל טכנולוגי מתקדם בן חמש מאות שנה

ספרים וכתבים

אוהבים ספרים? סביר להניח שכן. איך אפשר שלא. כמעט שלא נמצא יהודי שאין לו חיבה לספרים וכמעט שלא תפגשו בית יהודי שאינו מעוטר בכל פינה אפשרית בספרים. אנו חיים לתוך הגדרתו האלמותית של החכם הקדום רבי יצחק קנפנטון "חכמת האדם מגעת עד מקום ספריי". אצל רבים מאיתנו הפתגם הזה מתבטא בעיקר במובן חיצוני – אנו מרבים מקום פיזי לספרים, גם אם לא בהכרח שואבים לקרבנו את חכמתם. יש כמובן חריגים. על זקני הרה"צ רבי מרדכי דוד וינשטוק זצ"ל סיפרו שספר שקנה לא נכנס לספרייתו לפני שעבר עליו מהחל ועד כלה. אשרי מי שמחזיק בהנהגה נפלאה זו.

ועדיין, גם אם איננו לומדים כל ספר שרכשנו, האהבה לספרים דומה שמוטבעת בנו ואנו מתהדרים בתואר (שמגיע בכלל מהקוראן) 'עם הספר'. כי אכן סמל ההיכר של יהודי באשר הוא, הוא החיבור לספר ולמילה הכתובה. ישנם חוקרים שגם טוענים שההצלחה הכלכלית של היהודים בימי קדם (הצלחה יחסית כמובן) נבעה בדיוק מהעובדה הזו – בעוד רוב העולם הנכרי היה אנאלפבית, כאשר קריאה וכתביה היו חלק רק מעולמם של אנשי דת, הרי שאצל היהודים כל ילד למד לקרוא כבר בגיל צעיר, שהרי זו תקנת יהושע בן גמלא – מהכהנים הגדולים בבית שני, להושיב מלמדי תינוקות בכל עיר ועיר.

אם נבקש להתייחס לטענה הזו במונחים ישיבתיים עיוניים, ניתן לחלוק עליה ולטעון שהאוריינות היהודית היא לא **סיבה** למובחנות היהודית, אלא **סימן** שלה. כלומר, אנו עם סגולה מעצם הבחירה האלוקית בנו. מכאן והלאה, אנו גם החכמים שבין האומות, כפועל יוצא.

אבל לא כדי לדון בגניוס היהודי התכנסנו כאן. עולם

שיעור לשון

חוק

חג שמחת תורה שבו אנו מסיימים ומתחילים את התורה, הוא זמן התחלתם של סדרי לימוד רבים. בין היתר של אחד הסדרים השנתיים הוותיקים – סדר 'חק לישראל' שיסודו כבר מימי האר"י הקדוש. סדר קדוש זה כולל בתוכו שמונה שיעורים יומיים – תורה, נביאים, כתובים, משנה, גמרא, זוהר, הלכה ומוסר. יסודו הבסיסי במשנת האר"י הקדוש והוא שוכלל בידי כמה מגדולי ישראל – ביניהם החיד"א.

לומדי (שומרי) החק יספרו לכם כיצד במהלך שנה אחת הם קנו ידיעות במשניות אותן לא חשבו שילמדו אי פעם, כמו חלק גדול מסדר זרעים, ומסכתות שלמות מסדר טהרות (ביניהן) אהלות הנלמדת בשלמותה ונגעים הנלמדת ברובה). הם יוסיפו ויספרו בהתפעלות על קטעי הזוהר הקדוש שהאירו את נשמתם, ולא ידלו על שיעור המוסר הקצר אשר נלמד שיש שיה ימים בשבוע ושכוחו רב להעיר את הנפש. יש ביניהם שגם יוסיפו שלימוד החק מקובל בשם צדיקים (בראשם הרה"ק רבי יחזקאל משינאווא זי"ע) כסגולה לפרנסה על פי דברי הגמרא 'חק לישראל דמזוני' וכולם ירבו בשבח הלימוד היומי שאינו דורש זמן רב ובכל זאת רב כוחו להשפיע.

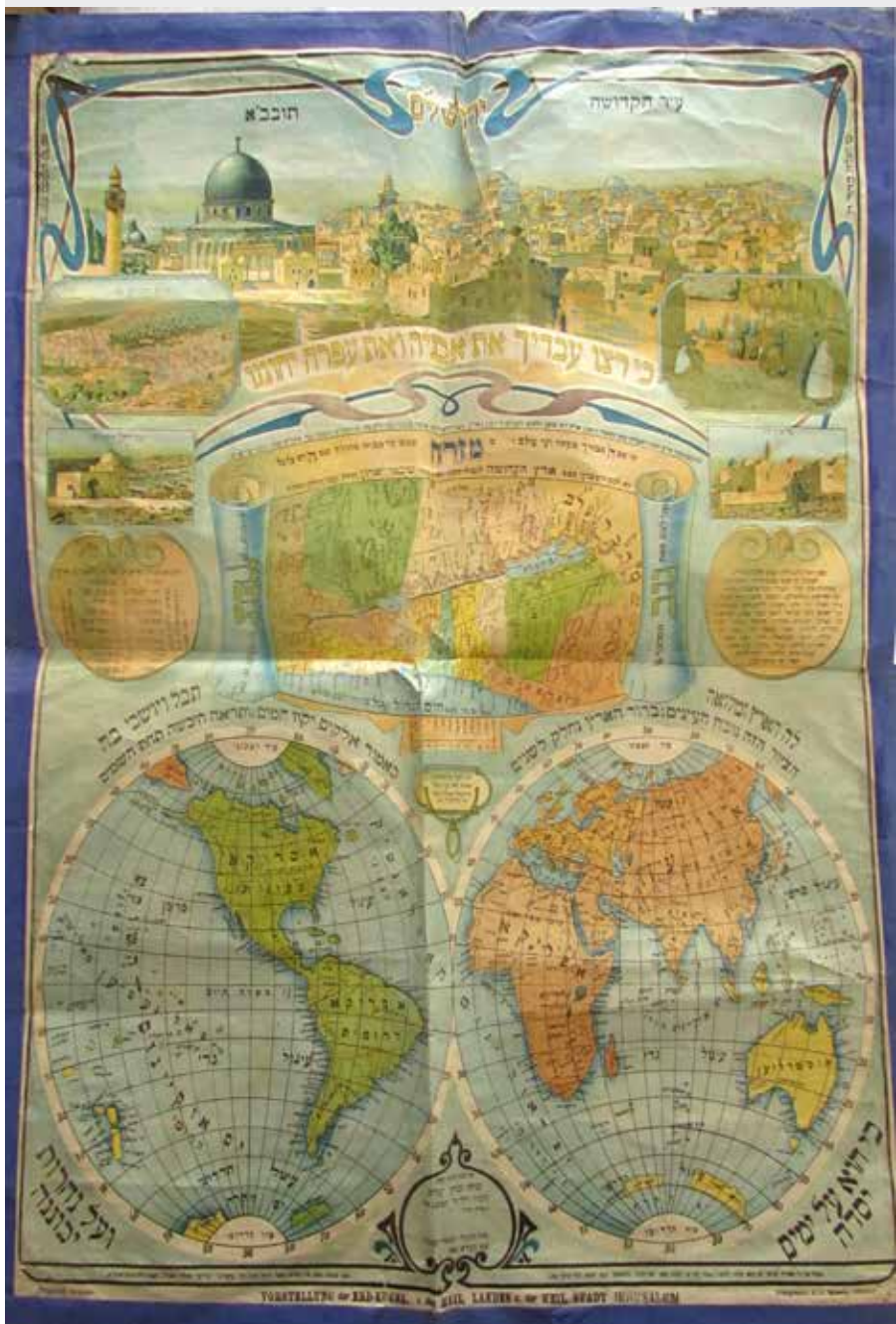
כי חק לישראל הוא.

היצירה של סבא

בחג הסוכות שלפני חמש שנים הקדשתי את המדור לסב סבי, האמן והיוצר איש צפת רבי משה שלמה קליער. בין היתר סיפרתי כאן את סיפור אחת מיצירותיו – מפת ארץ ישראל אותה שרטט בדי עמל כשלצידה מפה של הגלובוס כולו. על אף ההשקעה הרבה, יצירתו של רבי משה שלמה לא נעשתה נחלת הכלל והוא ככל הנראה לא הדפיס ממנה אלא עותקים בודדים, מאחר שבאותם ימים הדפסה צבעונית הצריכה מאמץ מיוחד של הכנת גלופות צבעוניות מאבן, שאיתן היו מטביעים את הציור בדפוס. היתה זו מלאכה קשה וסבוכה, שכן לאחר כל הטבעה בדפוס היה צורך לחדש את הצבעים שעל גלופת האבן על־מנת שגם ההדפסה הבאה תהיה באותה איכות צבע של זו שקדמה לה. ובכל זאת שרדו אי־אלו ציורים (אחד מהם מוצג בתצוגת קבע באגף המפות של הספריה הלאומית).

ובכל זאת חסו משמים על יצירתו לבל תרד לטמיון. וכך באחד הימים שלפני חג הסוכות שלפני שנים רבות, פגש בן בתו של רבי משה שלמה, סבי הרב שמואל קליירס ז"ל, רוכל שמכר קישוטי סוכה שונים, וביניהם ציור מקורי ומיוחד. סבא רבי שמואל עמד ובחן את הציור הייחודי שעה ארוכה, והנה להפתעתו הוא מגלה כי יוצרו הוא לא אחר מאשר זקנו רבי משה שלמה. לא ארכו דקות ארוכות עד שהציור נקנה בעד לירות בודדות, ומאז במשך עשרות שנים הוא השתמר אצל סבא, ונתלה בגאון בכל חג הסוכות מחדש, כשהוא מפאר את הסוכה ומזכיר את הסב־האמן המופלא שנפטר כבר לפני למעלה ממאה שנים אבל מעשי האמנות שלו עדיין מפארים את הסוכות.

השנה, היצירה לא תפאר יותר את סוכתו של סבא שהלך לעולמו בשם טוב ובשיבה טובה בערב ראש חודש סיון האחרון. ובכל זאת, סבא שממנו זכיתי לקנות בין היתר אהבה ליצירות בעלות חן וייחודיות שכאלו (ושבעיני הטובה גם העניק לי כמה מהן כדי לקשט בהן את סוכתי), ביקש להנחיל את היצירה הזו הלאה. בערוב ימיו עמד ושכפל את היצירה של סבו, מותיר עותק לכל אחד מנכדיו. השנה כשהיצירה הכל כך ייחודית הזו תתלה בסוכתי בע"ה, היא תעביר מדור לדור את אהבת ארץ ישראל המשתמרת מדור לדור ובדרכה שלה גם תנצור את זיכרונם של סבא, וסבו של סבא.

מדור לדור. המפה של רבי משה שלמה קליער

נחשבים אצלנו כאחרונים. לא נדון כאן בפריסת הקו הזה ומה מקורו, ונעסוק רק במאורע אחר שאירע כ־60 שנה לפני גירוש ספרד ואשר שינה את העולם. זוהי כמובן המצאת הדפוס בידי יוהאן גוטנברג שאירעה ככל הנראה לקראת שנת ר' של האלף הנוכחי. אך מעט זמן עד שההמצאה הפכה מסחרית ומאז והלאה היא נפוצה על פני כל הארץ במהירות הבזק והחלה מקיפה תחילה את עולם הספר הנוצרי וכמובן – להבדיל אלפי הבדלות – את עולם הספר היהודי. המצאת הדפוס שפותחת את עידן הנאורות, מסמלת גם את קץ ימי הביניים שנחשבים בתפיסת העולם הנכרית כעידן של קיפאון ובורות (בתפיסת העולם היהודית מדובר על ימים מוארים מאוד מן הבחינה הרוחנית. אלו ימים שבהם פעלו הגאונים וכל הראשונים, אך הם בהחלט סבלו נוראות מהבערות והרשעות של העולם הנכרי ובמיוחד הנוצרי. מסעות הצלב שהתרחשו בשיאם של ימי הביניים הם דוגמא מוחשית מאוד).

דבריו "הכי גרסינן" (ולא מגיה את נוסח דברי הגמרא עצמם), הם שילבו בהמשך בתוך נוסח הגמרא המקורי. וכך מבחין כל לומד כי ברוב מוחלט של המקרים, נוסח הגמרא שלפניו כבר תואם את הנוסח של רש"י.

בדרך הזו – העתקת כתבי יד ותיקונים – התנהל עולם של שלם ספרים מהעת העתיקה הקרויה כיום בפיו 'ימי הביניים'. העידן הזה מסתיים עם הגעת העידן שנקרא בשפה המודרנית 'עידן הרנסנס', בעוד אנחנו מכנים אותו בכינוי בעל משמעות אחרת לחלוטין – 'תקופת האחרונים'.

מגיהים ומדפיסים

את הקו בין ימי הראשונים לימי האחרונים, נהוג למתוח (גם אם בצורה מלאכותית) בסביבות גירוש ספרד. גדולי ישראל שפעלו עד שנת רנ"ב, משתייכים אצלנו לתקופת הראשונים. אלו שפעלו והאירו מאורם משם והלאה

**בלי להחתים
דרכון ובלי
לארוז מזוודה,
תוך קריאה
נינוחה, מצאתי
את עצמי בתוך
אחד המבנים
הכי מסקרנים
בוונציה של
המאה השש
עשרה**

מרגע שהמצאת הדפוס הלכה ופשטה, החלה איטליה מסתמנת כבית ערש לדפוס. במיוחד העיר ונציה שהיתה עיר מסחר בינלאומית ושבה הסתובבו אנשים רבים ממגוון ארצות, עמים, לשונות ולאומים.

עבורנו, בני עידן טכנולוגי מאוד, עידן שבו הדפוס הדיגיטלי לחלוטין, שונה באלף שינויים מהדפוסים האנלוגיים שלפני 500 שנה ויותר, הדפוס לא נראה המצאה מודרנית במיוחד. הוא בוודאי לא נתפס כעיסוק חדשני, אלא כעבודת כפיים של פועלים בעלי צווארון כחול. אבל באותם ימים של ראשית ימי הדפוס היתה ההמצאה הזו קורנת וקוסמת ככל הנראה לא פחות מכפי שהמצאת ההייטק קורנת בימינו אנו.

ושם, במעבר שבין עולם כתבי היד שמוחזקים בספריות פרטיות, לעולם ספרי הדפוס שעומדים להיכנס לכל בית, מסתתר רגע מדהים. רגע שבו כתבי היד עומדים להפוך נחלת הכלל. אבל זהו גם רגע שבו הם עומדים להיות מושלכים אל הגניזה מאחר שכאמור ההנחה היא שהם לא שווים הרבה ושהם 'מושחתים' מאחר שהמעתיקים שהעתיקו אותם ככל הנראה לא עשו מלאכתם נאמנה.

לא זו בלבד, אלא שהמדפיסים השונים עושים מאמצים רבים להשיג כמה כתבי יד לפני שהם מוציאים טקסט כלשהו כספר מודפס, מתוך הנחה שהשוואה בין כתבי היד האלו תנפיק את הטקסט האמיתי והמדויק של הספר שלפניהם. הטקסט המקורי המושלם, כפי שהם רואים אותו בעיני רוחם.

עורכים ועותקים

בימינו, קשה מאוד לחזור את רוב הצעדים שנעשו במעבר שבין כתבי היד לספרים המודפסים, בעיקר לנוכח העובדה שרוב כתבי היד העתיקים אינם עוד. בוודאי לא כתבי יד שלמים. ובכל זאת ישנו כתב יד אחד שמושך תשומת לב רבה. זהו כתב היד של התלמוד הירושלמי המכונה כיום 'כתב יד לידן'.

כתב היד הזה מיוחס מאוד מכמה בחינות. זהו לא רק כתב יד ששרד מראשית האלף העברי הנוכחי בשלמותו, אלא גם ידוע מי הסופר שכתב אותו והוא אחד מרבותינו הראשונים. זהו רבינו יחיאל ב"ר יקותיאל ממשפחת הענווים המוכר לנו בעיקר בזכות ספר המוסר שחיבר 'מעלות המידות', ואשר לפרנסתו עסק ככל הנראה בהענקת ספרים (מלאכה שלפי חישובים שנערכו בימינו דרך כתב היד של הירושלמי האמור, נעשתה על ידו בזריזות עצומה).

איש שיחי, ד"ר מאיר, הבחין בנקודה נוספת בכתב היד המדובר. זהו כתב יד ששימש את המדפיסים שהדפיסו את המהדורה הראשונה של התלמוד הירושלמי – מהדורה שהשנה ימלאו לה חמש מאות שנה – רפ"ג-תשפ"ג, ושדרכו ניתן ללמוד רבות על מלאכת הדפוס עצמה, שכן על כתב היד הזה ישנן הוראות רבות לפועלי הדפוס, חישובים של צורות הדף מכתב היד לדפוס ועוד רמזים רבים על המלאכה הגדולה שנעשתה בתוך בית הדפוס הוונציאני שעמד תחת בעלותו של מר דניאל בומברג. הלה היה נכרי בעל חוש מסחרי מפותח והא ידע שהשקעה בעם הספר עשויה להיות רווחית מאוד. בשל כך הקדיש עשרות שנים מפעילות הדפוס שלו להדפסת ספרי קודש

יהודיים, ובית הדפוס שלו הוא אכן המקור למהדורת הדפוס הראשונה של ספרים רבים, כמו למשל הירושלמי, מקראות גדולות של התנ"ך ומשנה תורה להרמב"ם.

ברוב המקרים, מסביר לי ד"ר מאיר, לאחר השימוש בכתב יד, שימוש שמוטיר אותו חבול במובנים מסוימים – עמוס הוראות והגהות בין דפיו, הושלך כתב היד אל הגניזה, שהרי כאמור בעיניהם של המדפיסים התוצר שהם הפיקו מכתב היד מושלם הרבה יותר – הם הלא הגיהו את הנוסח על פי כתבי יד אחרים (או אפילו מסברא) והצילו אותו מפגעי הזמן. כעת כשלכל ספר ישנם עותקים רבים, הרי שהטקסט המושלם לפי דעתם לא יאבד מן העולם.

באורח נדיר למדי (ששותף לו גם כתב היד שעל פי הדפוס את ספר 'הערוך') כתב יד לידן לא הושלך אל הגניזה. לאחר שפיקרו אותו לצורך עבודת הדפוס, הוא שב ונכרך ונמכר לאספן נכרי שמכר אותו הלאה ובסופו של דבר התגלגל לספריה שעל יד האוניברסיטה בעיר לידן ההולנדית. שם הוא משתמר עד היום ומשמש אב טיפוס שבאמצעותו משווים ובדקים את נוסחאות הירושלמי השונות. זהו גורל שאינו קיים עבור התלמוד הבבלי, שעותק שלם שלו לא שרד.

מחקרו של ד"ר מאיר העניק לי תחושה של מסע בלשי מרתק. בלי להחתים דרכון ובלי לארוז מזוודה, תוך קריאה נינוחה, מצאתי את עצמי בתוך אחד המבנים הכי מסקרנים בוונציה של המאה השש עשרה, פוגש שני תלמידי חכמים שמעולם לא שמעתי את שמעם. הראשון הוא המגיה של המהדורה – בשפת ימינו היינו מכנים אותו 'עורך'. הוא זה שיושב ומתקן את כתב היד שבידיו מול שורת כתבי יד אחרים וישמו בישראל רבי דוד פיצקנטון. הוא תלמיד חכם מופלג ומשמש גם כרב בעיר קטנה באיטליה. את מלאכת ההגהה, או כאמור עריכת כתב היד של הירושלמי לדפוס, הוא מבצע בתוך חודשים בודדים במהלך אותו חורף שלפני חמש מאות שנה – חורף רפ"ג. רבי דוד פיצקנטון עושה את המלאכה בביתו. בשלב הבא מגיע כתב היד המוגה אל הדפוס וכאן הוא פוגש במלומד יהודי אחר שעתידי להפיק במהלך השנה שלאחריה (רפ"ד) את מהדורת המקראות גדולות. הוא יליד תוניס וישמו יעקב בן חיים. לפי עדויות שהוא מותיר בהקדמות ואחרית הדבר לספרים שעליהם עבד, חייו היו רוויי טלטולים ייסורים. למרבה הצער הוא גם נפגע מ'פגעי הטכנולוגיה' של אותם ימים ובסופו של דבר מושפע ככל הנראה ממלומדים אחרים שהסתובבו בבית הדפוס של בומברג, וממיר את דתו רח"ל.

השיחה עם ד"ר מאיר היא ביקור בעולם מחשבה בן חמש מאות שנה והיא מותירה אותי עמוס מחשבות. הנה אחת מהן: כשאנחנו אומרים ש'שקענו בספר' – על מה אנו מדברים? על הדפים? על האותיות? או על הרעיון המופשט שאותו הספר בא להביע? ובכלל האם יש קיום לרעיון המובע בספר מבלי ספר? כך או אחרת, בחג שמחת תורה כשאנו רוקדים את ספרי התורה, אין ספק שאנו מביעים אהבה לא רק לתורה שניתנה לנו מסיני ושעוברת מדור לדור זה 3300 שנה מבלי שינוי, אלא גם לכל עולם הספר היהודי, עולם שלם של חכמה הגנוז בין רבי רבבות הספרים שהותירו לנו חכמי הדורות ממש רבינו ועד

שישו ושמחו בספרי תורה.